

תדפיס מתוך:

ישראל - עם וארץ

שנתון מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

ספר ז'ח' (25-26) - תש"ן-תשנ"ג (1990-1993)

סדרה חדשה

ספר בר-אדון

מוקדש לזכרו של פסח בר-אדון ז"ל

העורך

רחבעם זאבי

המערכת

שמואל אביצור, איתן איילון, מנשה הראל,
עוזה זבולון, אריה קינדלר

מרכזת המערכת

גניה דורון

מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

אוג הבורסקאים בעת העתיקה

זהר עמר*

איור 1: אוג הבורסקאים

בעובדה, שהאוג נכלל בין המוצרים הנזכרים בתעודות המסחריות שבגניזה⁷.

מקור השם וזיהוי

אוג הבורסקאים מוכר יותר בשמו סומאק. שם זה מקורו, כנראה, בסורית⁸, וממנה התגלגל לשפות שונות: באנגלית - *Sommak*, בצרפתית - *Sumac*, באיטלקית - *Sommacco*, בגרמנית - *Sumach* (איור 3).

סומאק משמעו אדום על שום צבעו זה של הפרי הבשל. גם שמו המדעי - *Rhus* - הוראתו ביוונית 'אדום', כפי שמעיר גם פליניוס⁹. ואכן סומאק במשמעות זו מופיע רבות במקורותינו¹⁰, אלא שהצמח מופיע בתלמוד רק בשם אוג¹¹. דבר זה תמוה ביותר, בעיקר נוכח העובדה שצמח הסומאק נקרא בארמית גם אוגא. הראובני מנסה (בדוחק רב) ללמוד מכך, שהשם אוג היה במקורו עברי

אוג הבורסקאים, הידוע בשם סומאק, היה אחד הצמחים החשובים בחקלאות של העולם העתיק בכלל וזו של ארץ-ישראל בפרט. אולם האוג על שימושיו נעלם כמעט כליל במאה הי"ט, שהביאה עמה תמורות מפליגות בחקלאות ובתעשייה.

מאמר זה יסקור כמה מן המחקרים הקיימים בנושא אוג הבורסקאים וינסה להעריך את מקומו וחשיבותו בתרבות החומרית של ארץ-ישראל בעת העתיקה.

תיאור האוג ותפוצתו

אוג הבורסקאים (*Rhus coriaria* L.) הוא שיח או עץ נמוך נשיר ממשפחת האילתיים, העשוי להגיע לגובה של 3 מ' ויותר. העלעלים שעירים ומשוננים, הצמח חד-ביתי, הפרחים זעירים: צהובים-ירקרקים, מקובצים בתפרחות מכבדיות גדולות וצפופות (איור 1). הפריחה העיקרית מתרחשת בחודשים מאי - יוני. הפירות דמויי עדשה בקוטר כ-5 מ"מ, מכוסים בשערות צמריות בצבע אדום עד חום, מבשילים לקראת סוף הקיץ, בחודשים אוגוסט - ספטמבר (איור 2).

בנוסף לאוג הבורסקאים, מיוצג בארץ הסוג *Rhus* בשני מינים נוספים:

- האוג המחומש (*R. pentaphylla*), שיח נדיר מאוד, הגדל בארץ-ישראל רק ברכס צור;

- האוג הקוצני (*R. tripartita*), הנפוץ בעיקר באזורים מדבריים. מין זה משמש עד היום את הבדווים להפקת תרופות, חומרי צבע ובורסקאות¹.

אוג הבורסקאים נפוץ כיום בארץ-ישראל באזורים הבאים: החרמון, הגולן, גליל עליון, הכרמל, יהודה, שומרון, מישור פלשת והשרון. כמו כן הוא מצוי בגלעד ובאדום². יש לציין את זיקתו הגאובוטנית לאזורי בזלת וטוף בכל רחבי הארץ, במיוחד ברמת הגולן, שם הוא מהווה מרכיב חשוב ולעתים עיקרי בחורש³. בימינו לא נערך סקר תפוצה מקיף של אוג הבורסקאים וניתן לקבל תמונה חלקית על פי מפת תצפיות רת"ם.

למערב אירופה הגיע האוג ממזרח הים התיכון במהלך המאה הי"ט⁴, אם כי יש המאחרים את מועד הגעתו לסוף המאה הי"ט⁵. האוג ומוצריו הופצו, כנראה, באמצעות הסחר הערבי⁶, אולם ייתכן שהאוג היה מוכר באירופה עוד מהתקופה הצלבנית, כשהסחר הימי ממזרח למערב היה מפותח מאוד⁶. השערה זו מוצאת לה תימוכין

* זהר עמר הוא מרצה וסטודנט לתואר שלישי במחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בראיילן ולשעבר מנהל הגן הבוטני-אקולוגי באבו כביר.

איור 3: איור זה (כנראה מהמאה ה-ט"ז) מלווה את הערך 'סמאק' באנציקלופדיה של אלעמר

איור 2: צובא, 1968; אוג הבורסקאים - עלים ואשכול פירות בשלים

סומאק, נקטו גם אשתורי הפרחי ויהוסף שווארץ²³. זיהוי אחר, שהוצע במשנה לאוג, הוא קרנית (*Cornus mas*). זהו עץ נשיר, שעליו שעירים ומבריקים; הפרי אכיל וטעמו חמוץ, דמוי זית, בעל בית גלעין מאורך ואדום²⁴. לכאורה, תיאור זה עולה בקנה אחד עם דברי המשנה: "מאימתי הפרות חייבין במעשרות? האוג והתותים משיאדימו"²⁵. ואכן, כך סבר גם ר' עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה. לעתים (כמו בפירושו לפאה א', ה'), הוא מביא בנוסף לדעתו גם את פירושו של הרמב"ם. אולם כבר רבנו שמשון משאנז דחה את זיהוי האוג עם הקרנית: "וי"א קורניאליר בלעז, ולא יתכן דאין מכניסו לקיום". כלומר, לצמח זה אין ערך כלכלי ולפיכך לא ייתכן, שהמשנה מתנה אותו בכלל הפירות החייבים בדין פאה. אולם הקושי הגדול, שמעלה זיהוי זה, נובע מכך שהקרנית אינה גדלה כלל בארץ-ישראל²⁶.

לדעת לעף²⁷, טעו המצדדים בזיהוי האוג עם הקרנית בהבנת הכתוב בערוך השלם; שם נאמר, שעלי האוג משמשים להכנת עור - *korduanleder*, ומתוך זה הסיקו שמדובר בצמח הקורניאלי.

אם נסכם את סוגיית זיהוי האוג, אפשר לקבוע בפסקנות שהאוג במשנה הוא הצמח המוכר בימינו כאוג הבורסקאים - *Rhus coriaria*.

מעמד האוג על-פי המקורות

מן המקורות התלמודיים עולה, שבתקופת המשנה והתלמוד תפס האוג מקום חשוב בגידולים החקלאיים והיה מהחשובים בעצי המאכל: "ובאילן: האוג והחרובין והאגוזים והשקדים והגפנים והרמונים והזיתים והתמרים - חייבין בפאה"²⁸. על חשיבותו במקור זה ואחרים אנו למדים מעניין חיוב תרומות ומעשרות. האוג במשנה זו

קדום ולא סורי. לדבריו, השימוש רבי-השנים בשם העברי 'אוג' הביא להעדפתו על פני 'סומאק' הסורי, שלא הצליח לתפוס את מקומו או אפילו להתקיים לצדו¹².

טעמו של השם 'אוג' בעברית אינו ברור. דלמן¹³ משער, שמקור השם במלה הערבית אגג (= חריף), על שום חריפותו של הפרי. לדעת הראובני, קשה לקבל דעה זאת נוכח שכיחותם של צמחי תבלין חריפים ממנו בארץ-ישראל¹⁴. אולם, אין לדחות השערה זאת על הסף בהתחשב בטעמו המיוחד של האוג.

האוג אינו נזכר מפורשות בתנ"ך, אולם אפשר שהוא נרמז בשמו של אחד מגיבורי דוד, "בן אגא הררי"¹⁵. משמעותו של "אגא" אינה ברורה¹⁶, אולם "הררי", כמו גם אצל שאר הגיבורים, מעיד על מוצא מאזור הרי יהודה, וכידוע האוג נפוץ ביותר ביהודה¹⁷ וזאת עד ימינו אנו.

דווקא האוג, שמקור שמו לוט בערפל, זכה לכך שזיהוי כיום אינו מוטל בספק. ר' סעדיה גאון בפירושו למשנה מזהה את האוג עם הסומאק¹⁸. גם ר' שרירא גאון בפירוש מלים לסדר זרעים מציין בקצרה: "האוג סמאק"¹⁹. הרמב"ם בפירושו למשנה מזכירו כמה פעמים, ובין השאר הוא כותב: "והאוג נקרא סומאק של ארץ-ישראל והם אילנות עושין אשכולות אדומות ויאכלם"²⁰. בעקבות הרמב"ם הולכים גם ר' תנחום הירושלמי והרב דוד בן ישע (סוף המאה ה-ט"ו) בעל *אלג'אמע* - המאסף²¹.

רבי נתן בן יחיאל מרומי, בעל ערוך השלם, מציין: "פרוש אוג אילן ובלשון ישמעאל אלסומאק, ובעליו מתקינים העורות לבנים שקורין קורטיביש. ואילן העולה מאליו ביער הוא ופריו דומה לשני תולעת ומבשלים אותו וחמוץ הוא ומאדים התבשיל"²². בזיהוי, לפיו אוג הוא

איור 4: אוג הבורסקאים, עלים ואשכולות פירות בשלים, חברון

בזמן דואגים לבל יתרבה יותר מדי. פירותיו משמשים למאכל ולתיבול.

עדויות רבות על תפוצתו של אוג הבורסקאים בארץ-ישראל קיימות מימי הביניים. כבר הנוסע הפרסי נאצר ח'וסרו, שביקר בארץ-ישראל בשנת 1047, מזכיר את גידול האוג בהר חברון³⁰. ואילו מוקדסי, החשוב בגיאוגרפים הערבים, מונה את האוג בין הגידולים, שבהם נשתבחה ארץ-ישראל ליצוא³¹, דבר שמוצא לו סימוכין בכתבי הגניזה. האוג נזכר גם באנציקלופדיה הגיאוגרפית של יאקות (שחיבורה הושלם בשנת 1225), כצמח המצוי בכפר נת'א שליד יבד, בדרך בין ירושלים לשכם³².

בתקופה הממלוכית נכלל האוג בין הגידולים החקלאיים של אזור סוריה-רבת (שאם), החייבים במס שנתי למדינה³³.

עדות יוצאת דופן על תפוצתו של האוג בירושלים מצויה בתעודות הפרנציסקאנים מהתקופה הממלוכית³⁴. בימי שלטונו של הסולטאן ברסבאי (1422-1438) מוזכר האוג כצמח מוזיק, הגדל על כותלי מבניו של מנזר הר ציון ובכך גורם להתמוטטותם. הנזירים קיבלו אישור מהשלטונות להביא בנאים, שיעקרו את עצי האוג ויבנו מחדש את הקירות.

ראוי לציין במיוחד את הזיקה בין האוג והגפן, הגדלים זה לצד זה, כפי שרואים זאת בכרמי חברון. סמיכות הגידולים אפשרית עקב העובדה, שהאוג אינו תופס

קדם לשאר האילנות דווקא מפני שיש בו חידוש: עיקר גידולו בא לצורך תעשיית הבורסקאות והצביעה, אך מאחר שפירותיו משמשים גם למאכל - הריהו בכלל החיוב.

מעניינת המשנה בדמאי א', א', שם נכלל האוג הגדל ביהודה בקלין שבדמאי. כלומר, הוא נמנה עם הפירות, שהקלו בהם חכמים לעניין "דמאי", שהלוקח אותם מעם הארץ פטור מלעשרם. לדעת לעף²⁹, ההולך בעקבות רוב מפרשי המשנה, הדבר נובע מכך שאזור יהודה היה פחות בחשיבותו מיתר חלקי הארץ. לא ברור על מה מתבסס לעף בקביעתו זו. סביר להניח, שהאוג היה מרכיב חשוב דווקא בכלכלתה של ארץ-ישראל - לרבות אזור יהודה - באותה תקופה, וחכמים מנהו עם הקלין שבדמאי, בגלל שהיה נפוץ יחסית שם, בדומה לימינו. ואכן המעיין במפת תפריסת האוג בימינו יבחין בכך, שריכוזו העיקרי באזור יהודה. האוג גדל לרוב בסמוך לעיי חורבות, טרסות חקלאיות ובשולי מקומות יישוב. ריכוזים גדולים במיוחד של צמח האוג ניתן למצוא, למשל, בחרבת עקד (ליד פארק קנדה) ובסביבות צובא.

עדות למתואר במשנה ובתלמוד אודות האוג ניתן למצוא כיום בהר חברון (איור 4). זהו אמנם שריד בלבד לגידול אינטנסיבי ומפותח של האוג בתקופה העתיקה, באזור זה ובמקומות אחרים בארץ-ישראל. האוג גדל כיום בכרמים ובבוסטנים, בדרך כלל בשולי החלקות ובסמוך לגדרות. החקלאים הערבים מטפחים אותו, אך בו

איור 5: פירות אוג בשלים לאחר קטיפתם

נסמך על השיטות, שנהגו מסוף המאה הקודמת ועד ימינו אנו, ובעיקר על מקורות אירופיים, המתייחסים למאות י"ז-י"ט.³⁸

במאמר קצר וממצה על גידול האוג ושימושו בסוף המאה הקודמת אנו מוצאים: "אוג (סמאק...) העץ הדוקר הזה גדל בהרבה מארצות הדרום וביחוד בארץ פלשת וסוריא, גבהו משניים ועד שלשה מטר, עליו המכלכלים בכמות רב מאוד חומר לעבד עורות, יוקחו לצביעת עורות יקרים (צהוב), וזה סדר לקיטתו והכנתו: בחדש תמוז יקטפו עליו ביחד עם ענפיו הרכים, וייבשו היטב בשמש, ואחרי כן יפרידו את העלים מהענפים על-ידי שורים, והעלים יושחקו ברחים עד אשר דק, ואז ראויים המה למלאכתם. האוג הטוב יבחן עי"ז, כי עינו ירקרק וריחו לא גמר. המין היותר טוב ממנו יובא מארץ סיציליען".³⁹

מקום גידולו האידיאלי הוא בחבלים היס-תיכוניים, בעיקר באדמה סלעית. הריבוי נעשה על-ידי ייחורים, בעיקר, וזרעים. לפני הזריעה שוטפים היטב את הזרעים מכסותם הצמרנית ומסירים את הקליפה החיצונית, המכילה חומרים מעכבי נביטה. השיחים נשתלים בגומות, הרחוקות כ-2 מ' זו מזו. בשנים הראשונות לנטיעה זומרים את השיחים, על מנת להמריץ את גידולם.⁴⁰ כבר בשנה השלישית ניתן להגיע לתוצר חקלאי ותעשייתי. האוג נקצר פעמיים בשנה. הקציר הראשון והעיקרי

קרקע חקלאית פורייה, אלא מסתפק, כאמור, בגלי אבנים מסוקלות, בשולי טרסות ובכותלי בתים.

מקורות רבים מתייחסים לזיקה זו בין האוג והגפן ומציינים את הדמיון הקיים בצורת אשכול הפירות, צבעם ומועד הבשלתם. פליניוס מציין, כי "הזרע הדומה לעדשה [של האוג] מאדים באותה עת כמו הענבים".³⁵ ואילו הרמב"ם בפירושו למשנה אומר: "האוג הוא אלסומאק... ויש לו אשכולות כאשכולות הגפן ויאכלו".³⁶ על-פי המקורות קשה לנו לשחזר ולהעריך באופן כמותי את חלקו של האוג בחקלאות ובכלכלת הארץ. הערכתנו את חשיבותו חייבת, אם כן, להתבסס על המקורות ההיסטוריים המועטים הקיימים ובעיקר על השוואה לדרכי הגידול ולתפוקה של האוג באירופה במאות הי"ח-י"ט.

ידוע, כי החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד היתה מפותחת מאוד וכי החקלאים הגיעו ליבולי שיא, שלא היו רחוקים במקרים רבים מאלו של ימינו אנו.³⁷ לאור זאת, יש מקום לקביעה, שיבול האוג לא נפל בהיקפו מזה של אירופה במאות הי"ז-י"ט (לפני עידן המהפיכה החקלאית המודרנית). מותר גם להניח, שדרך הגידול והעיבוד לא היתה שונה בהרבה.

גידולו של האוג

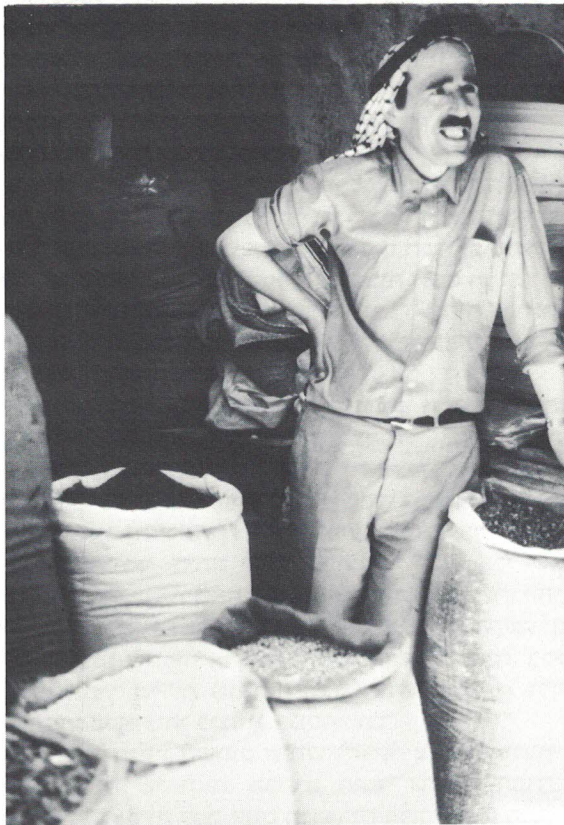
כאמור, שחזור דרכי גידולו של האוג בעת העתיקה

נציין שבתחילת המאה ה־כ' צמצמה צרפת את גידול האוג (עקב המעבר לגידול אינטנסיבי של גפנים, הרווחיות יותר) ונאלצה לייבא מחו"ל כ־3,000–4,000 טונות אבקת אוג מדי שנה⁴⁸. סיציליה היתה יצואנית האוג העיקרית באירופה ותוצרתה לפני מלחמת-העולם השנייה הוערכה ב־35–40 אלף טונות (!). לאחר המלחמה, בעקבות צמצום הצריכה העולמית, ירדה התוצרת ל־20 אלף טונות בלבד⁴⁹. מכל המקורות שהבאנו עד כה ניתן ללמוד, שבעבר גודל האוג באופן אינטנסיבי והיווה ענף חקלאי בפני עצמו, בעל חשיבות כלכלית רבה.

שימושו של האוג מאכל

מהמקורות התלמודיים עולה, ששימושו העממי של האוג היה בעיקר למאכל, כפי שהדבר בימינו. פירות האוג שלוקטו נשטפו קודם אכילתם, ולפיכך הוכשרו לקבל טומאה⁵⁰.

מפירות האוג האדומים מכינים תבלין חמוץ, המופק מכסות השערות שעל גבי הפירות הבשלים וכן מקליפות הגרעינים. האבקה משמשת לתיבול סלטים, מיני תבשיל ומאפה. התבלין מוסיף חמיצות וצבע אדום לתבשיל, ובלשון בעל הערוך: "ומבשלין אותו וחמוץ הוא ומאדים התבשיל"⁵¹ (איור 6).

איור 6: מכירת פירות האוג בחנות תבלינים בשוק חברון

מתרחש בחודשים יולי – אוגוסט (כאשר אשכולות הפירות נעשים אדומים-שחורים), ויבולו מיועד לתעשיית הבורסקאות. הקציר השני, הנערך בחודשים ספטמבר – אוקטובר (כשמינית מיבול הקציר הראשון), משמש בעיקר את תעשיית הצביעה.

פירות האוג נקטפו, כנראה, בנפרד, במקביל לקציר העלים (איור 5). הפירות מרוכזים באשכולות גדולים ועל כן קל מאוד ללקטם ביד. בתקופת המשנה השתמשו מלקטי פירות הקיץ בכפפות מיוחדות – "בית אצבעות של קיצין"⁴¹ – שבתוכן היו מניחים גם את פירות האוג הקטנים. ר' שמשון משאנו מפרש 'קיצין' בהוראת קוצים על-פי הרישא של המשנה: "לפי שבשעת שמקבצין הקוצים מקבצים עמו האוג ומשים אותו לתוכה". פירוש זה עולה בקנה אחד עם העובדה, שהאוג הגדל בר בטרשים לצד הקוצים נקטף בקיץ ופירותיו מושמים בנפרד בכפפה מיוחדת זו. אולם הראובני⁴² דוחה את הסברה, שהכפפות שימשו כלי קיבול, ומציעה פירוש אחר. לדעתה, היה השימוש בכפפות הכרחי, כי השערות המכסות את פירות האוג מכילות בלוטות חומציות הצורבות את היד. הכפפות שימשו גם בעת הפרדת העלים מהגבעולים, כאשר הם ירוקים, מאחר שחומר הטנין והחיכוך המתמיד הכרוך בהפרדת העלים גורמים נזק לעור הידיים⁴³.

ייצור אבקת האוג

לאחר שנקצרו, עברו ענפי האוג תהליך דומה לזה של התבואה: תחילה יובשו העלים על פני משטחים גדולים (גורן) וכעבור מספר ימים החל תהליך הדישה, שבו הופרדו הענפים, העלים והפירות. הדישה נעשית בחביטה ביד, או בעזרת בהמות. העלים, המכילים את רוב הטנין, נכתשים עד דק על-ידי אבני ריחיים או בטחנות קמח. דלמן מציין, שבתחילת המאה פעלה בצידון טחנה מיוחדת לטחינת הסומאק⁴⁴. אבקת עלי האוג נמכרה כחומר גלם לתעשיית העור והצביעה.

מיבול אוג של הקטר אחד (כ־10 דונם) ניתן להפיק כ־850 ק"ג אבקה. העלים של האוג הסיציליאני מכילים כ־30–35 אחוזי טנין ובתהליכים נוספים אפשר להעלות את ריכוזו ל־42 אחוזי טנין⁴⁵. את מטע האוג ניתן לנצל ברווחיות במשך עשר שנים⁴⁶.

באירופה היתה אבקת האוג הנמכרת מחולקת לסוגים שונים לפי הארץ או חבל הארץ שבו גדל. האוג הסיציליאני נחשב לטוב ביותר והוא יוצא לכל ארצות אירופה כמעט עד ימינו אלו. מחיר האבקה נקבע על-פי צבעה ואיכותה: אבקה ירוקה היתה בדרך כלל המשובחת יותר ושימשה לבורסקאות, ואילו האבקה האפורה נכתשה בדרך כלל מעלים יבשים (המכילים אחוז טנין קטן יותר) ויועדה לצביעה. כמו כל ענף כלכלי חשוב, גם אבקת האוג היוותה מטרה למעשי תרמית ולזיופים. סוחרים ממולחים היו מוסיפים לה חול או חומרים אורגניים דומים, אך מביני דבר יכלו בנקל להבחין בכך⁴⁷.

על מנת להמחיש במעט את ערכו הכלכלי של האוג,

הצהוב. בהקשר זה מעניין לציין, שאחד משמותיו של האוג באכדית הוא *sipru*, ואילו הצבע הזהוב נקרא בערבית *safra*⁶⁸. ליתר דיוק נציין, שמחלקי האוג, בעיקר מעליו, מקבלים גוון צהבהב-ירקרק. כמו כן ניתן להשתמש בו כאחד המרכיבים היוצרים צבעים אחרים, כגון אדום⁶⁹. חומרי צריבה אחרים, שהיו מקובלים, הם ענבי בוסר או חומץ⁷⁰. רמז לכך ניתן למצוא אף במקורותינו⁷¹. קראוס מעלה את האפשרות, שאולי "יין סומק של ארץ-ישראל מסוגל לכך"⁷². ואכן, בהתחשב בתכונות החומציות של פירות האוג ותוצריהם, בהחלט ייתכן שחומץ מפירות האוג שימש כחומר בסיסי מייצב בצביעה. שימוש כזה נעשה בארץ בימינו על-פי מסורת צביעה של יהודים יוצאי כורדיסטאן⁷³. בהתאם לכך נראה, שאין זה מקרה שהאוג נכלל, כמצוין לעיל, ברשימה אחת בסמוך לחומץ⁷⁴. הפקת צבע משורשי האוג היתה, כנראה, מוגבלת, כי הכנת כמות מסחרית דורשת עקירת עצים רבים. לעומת זאת, ניתן לנצל את העלים או הפירות לצורך זה, אך מהמקורות מסתבר, ששימוש זה היה משני.

בורסקאות

רוב המקורות, המתייחסים לשימושי התעשייתיים של האוג, מבליטים בראש ובראשונה את תפקידו בתעשיית עיבוד העורות. פליניוס מציין, שהעלים היבשים – כמו גם קליפת הפרי – משמשים לבירוס העורות⁷⁵. גם הרמב"ם כותב: "אוג הוא אלסומאק אשר בארץ הצבי והוא צמח שיעבדו בו העורות"⁷⁶. על-פי בעל הערוך, "ובעליו מתקינים עורות לבנים שקורין קורטיביש"⁷⁷, וכך גם שווארץ: "ובעליו עץ זה מעבדין עורות"⁷⁸.

חומרי הטנין שבצמח והשימוש בהם לעיבוד עורות הם שהקנו לצמח את שמו העברי והערבי אוג הבורסקאים (כך גם היא הוראת שמו של המין *R. coriaria*), כפי שנכתב בספר הצמחים מהמאה ה-17: "ולא נקרא כך, אלא משום שהבורסקאים משתמשים בו לעיבוד עורות"⁷⁹.

מכתבי הגניזה, השופכים אור על המסחר בארץ-ישראל במאות ה-11-12, אנו למדים, שהאוג היווה (כמו העפצים) מרכיב חשוב בתעשיית העור וכי נסחר לאורך חופי לבנון, ארץ-ישראל ומצרים. דוגמא לכך היא מכתבו של יעקב בן יוסף בן איסמעיל אלאטראבלטי מאשקלון אל נהראי בן נסים מפוסטאט שבמצרים. עיקרו של המכתב הוא ענייני יבוא ויצוא דרך אשקלון: "...וארזתי שלשה משואים של אוג והעמסתים בספינה הנקראת [על שם] בן יאסר, עד עתה טרם הפליגה. כאשר תפליג אכתוב [ואשלח] בה כתב המשלוח, כמו כן העמסתי בה את שק העפצים, משקלו קנטאר ועוד משדו. נשאר אצלי בערך משאוי אחד אוג, שלא מצאתי יריעות לארוז אותו, אילו היו לי יריעות, הלא הייתי קונה ממנו יותר מזאת"⁸⁰.

במלאכת עיבוד העורות בעת העתיקה אנו מבחינים בתהליכים ושלבים רבים: "הצד הצבי, השוחטו והמפשיטו, המולחו והמעבד עורו והממחקו והמחתכו"⁸¹. לאחר פשיטת העורות מגיע שלב השימור, המאפשר אחסון העורות לזמן ממושך עד לעיבודם.

בתקופה הממלוכית היו מגישים בחברון אוכל לאורחים ולעניים, אשר כלל ערשים, שמן זית וסמאק⁸². בנוסף לכך מציין הסופר הערבי אלבגדי (1201), שבמצרים שימשה אבקת האוג גם לקישוט מזון⁸³. גם כיום ניתן לראות בשוק חברון, כיצד מוכרי התבלינים נוהגים לעטר את מרכולתם בעיטורים מסוגננים, העשויים מאבקת האוג.

נראה, שאף בימי קדם היווה האוג מרכיב חשוב בהפקת תבלין חמוץ. תכונת חמיצותו החריפה של האוג אולי נרמזת בכך, שבמשנה הוא נזכר לצד תבלינים אחרים כחומץ וכוסבר⁸⁴. בעקבות זאת ועל דרך ההשאלה ציין חומץ האוג תכונות רעות (בדומה לחומץ יין במקורותינו⁸⁵). ואכן, בחפירות העיר דור⁸⁶ נמצא קליע עופרת מהמאה ה-1 לפנה"ס ועליו כתובת יוונית, המסתיימת במלים: "טעם מן האוג"; הדברים מופנים לאויב, וכבר נמצאו קליעים דומים, הנושאים מסר אירוני, שתכליתו לפגוע ברגשות האויב.

מתוך הכתובת אין להסיק דווקא, שהאוג נחשב לרעל קטלני. אמנם זהר⁸⁷ מציין, שהפרי הטרי הינו רעיל, אך עובדה זו נכונה לגבי רוב פירות הבוסר. גם הכללתו של הרמב"ם⁸⁸ את האוג עם סמי המוות, שיש להיזהר בהם, מזורה מאוד, בהתחשב בשימושו הנרחב של האוג במאכל וברפואה. אפילו הרמב"ם עצמו מזכיר פעמים רבות את האוג כפרי למאכל⁸⁹. בכתובת יש לראות מעין קללה לאויב, בבחינת "שיהיה לך חמוץ בחיים".

ועוד. הצאן נמנע לאכול את עליו או פירותיו של האוג בגלל תכולת הטנין הרבה שבו⁹⁰. בשוק חברון משתמשים לעתים בעלי אוג לריפוד ארגזי פירות וירקות, כנראה על שום החומרים השניוניים שבו, המגינים מפני מזיקים.

צביעה

המשנה⁹¹ מונה צמחים בסיסיים, ששימשו להפקת חומר צביעה, אולם האוג אינו נזכר ביניהם. גם מקורות אחרים מאשרים, שהאוג לא תפס מקום חשוב בתעשיית הצביעה. שמו, אוג הבורסקאים (בעקבות השם המדעי *R. coriaria*), מעיד שעיקר שימושו בעיבוד עורות, בניגוד למיני אוג אחרים הגדלים בחו"ל ומיועדים בעיקר לצביעה.

מכל מקום, מאוג הבורסקאים גם הופקו חומרי צביעה. הדבר נרמז בירושלמי⁹²: "צבעין לבהמה...ועיקר האוג אין בהם קדושת שביעית". בעניין זה מציין רבי יצחק בן מלכיצדק מסיפונטו בפירושו למשנה בפאה⁹³ "ונראין דברי הגאון [האי גאון] שמין צביעה הוא". עיקר חיוב שביעית ודמאי היתה על הצביעה לאדם, אבל לא הצביעה לבהמה⁹⁴, מאחר שהיא לא היתה צורך הכרחי. ייתכן, כי מהאוג הפיקו צבע לצביעת אביזרים הקשורים לבהמה כמו אוכפים או לצורך סימון של הבהמות. בכל מקרה מתוך שאלת הגמרא עולה, שהשימוש לא היה חשוב או משמעותי בכמות, במסחר וכו'.

האוג על חלקיו השונים שימש להפקת צבע או כחומר מייצב⁹⁵. שורשי האוג מכילים חומר שצבעו תפוז⁹⁶. בספרות יש עדות לכך, שגם מהפירות ניתן להפיק חומרי צבע⁹⁷. מקליפת העץ, הפירות ובעיקר העלים מופק הצבע

בצפון, כאשר כפר סומאקה נמצא במרכז תחום זה. במחקר, שנערך בשנת 1979 בכפר סאגור בבקעת בית הכרם⁹¹, נמצאו חלקות לא-מעובדות, ששמן ציין את הצומח הטבעי שגדל בהן בעבר וכמעט נכחד; ביו השאר מוזכר שמה של החלקה אי-סומאקה, שנקראה על-שם אוג הבורסקאים, שצמח בה⁹².

שמו של האוג נקשר גם לחורבת סומקה שבכרמל⁹³. השערה בדבר הימצאות אוג בעבר במקום זה מובאת על-ידי חוקרים ומורידרך רביס⁹⁴, אולם מעבר לכך אין בידינו מקורות היסטוריים לאישושה. ומתבקשת השאלה, האם אוג הבורסקאים אכן גדל בעבר בסומקה שבכרמל או בסביבותיה. היקב ובית הבר, שנתגלו בחפירות בסומקה, אכן מעידים, כי בתקופה הרומית-ביזאנטית התקיים כאן יישוב חקלאי. כמו במקומות יישוב חרבים רבים בארץ, התפשט החורש הטבעי והשתלט על השטחים המעובדים שהוזנחו. ייתכן מאד, שבעבר – לצד ענפי גידול הגפן והזית – היו במקום גם מטעי אוג.

אמנם החפירות, שנערכו עד כה בסומקה, לא העלו כל ממצא אפיגרפי, שיוכל לקבוע הימצאות אוג במקום. עם זאת, חשיפת מיתקני תעשייה גדולים וייחודיים, שתפקידם טרם הוברר, עוררה את ההשערה (לצד השערות אחרות) כי היו אלה בתי-מלאכה לבורסקאות. הנחה זו מתחזקת לאור הידוע על מלאכת הבורסקאות בעת העתיקה וההשוואה למיתקנים דומים אחרים בארץ-ישראל. מאחר שהחפירות בסומקה טרם הושלמו, אין מקום עדיין למסקנות נחרצות בנושא.

אוג הבורסקאים עצמו גדל עד היום כ-1 ק"מ צפונית-מערבית לסומקה בנחל חרובים ונפוץ בכרמל⁹⁵.

סיכום

המקורות ההיסטוריים – יהודיים וחיזוניים – והממצא הארכיאולוגי מלמדים, כי אוג הבורסקאים תפס מקום חשוב בתעשייה ובחקלאות בארץ-ישראל בעת העתיקה. הוא שימש למאכל, לצביעה ולעיבוד עורות. מפאת קוצר היריעה לא נמנו במאמר זה סגולותיו הרפואיות.

לכך יש להוסיף את המידע העולה מחקר שמות מקומות בארץ, הנושאים את שם האוג – סומאק. אלה שופכים אור על התמורות, שחלו בתרבות החומרית של ארץ-ישראל במהלך הדורות עד ימינו אלו.

מחקרים נוספים בשילוב ענפי מדע שונים כמו ארכיאולוגיה, בוטניקה, גיאוגרפיה ועוד יאפשרו הכרתם של צמחים חשובים נוספים, שהיו ידועים בעת העתיקה.

הערות ומקורות

1. פולק, ג'. 1983. אוג קוצני בישראל רת"ם 6: עמ' 17-31.
2. Zohari, M. 1972. *Flora Palaestina 2*. Jerusalem: p. 300; אהרונסון, א'. 1930. צמח עברי-הירדן, זכרון-יעקב – תל-אביב: עמ' 146.
3. דנין, א'. תשכ"ח. הצומח בגולן. טבע וארץ י: עמ' 162-167; ויזל ואחרים. 1982. האקולוגיה של הצומח בארץ-ישראל. תל-אביב: עמ' 126.
4. Singer, Ch. (ed.). 1956. *History of Technology 2*. Oxford: p. 151;

שיטת השימור המקובלת היתה במלח. בשלב הבא הושרו העורות במים כדי לשוטפם מלכלוך ולהגמישם. לאחר ההשריה נוקו העורות – בדרך כלל בתמיסת סיד כבוי – משערות, שרידי צמר, שומן וכו'. העורות עברו שטיפה נוספת במים וחומצות לקראת השלב החשוב ביותר – הברוס, שבמהלכו נטבלים העורות בחומרים שונים למניעת ריקבון והקניית גמישות ועמידות לעור לאורך זמן.

בעת העתיקה היה הברוס מבוסס בעיקרו על הטנין, שהופק מחלקי צמחים כגון: אלונים (קליפה, ספוללים ועפצים), קליפות רימונים ועלי אוג הבורסקאים. יתרונו של האוג על פני צמחים אחרים הוא באיכותו ובריכוזו הגבוה של הטנין המצוי בו. בורסקאים מקצועיים השתמשו בדרך כלל רק באבקת אוג. גם לגבי המאה הי"ח קיימות עדויות כי באירופה השתמשו רק בסומאק⁹⁶.

כאמור, פעלה בצידון בסוף המאה שעברה טחנה מיוחדת לטחינת סומאק, שהיתה דומה באופן הפעלתה לטחנת קמח רגילה⁹⁷. העדויות מארץ-ישראל עצמה מלמדות על השימוש באוג כמרכיב חשוב בתעשיית העורות⁹⁸, בעיקר באזור הר חברון⁹⁹. שיטות עיבוד העור היו דומות לאלו שבאירופה ונהגו עד ראשית המאה העשרים, עת הופיעו תחליפי הברוס הכימיים. הבורסקאות הביתיות השתמשה בימים שלפני קום המדינה בעיקר בספוללי אלון התבור¹⁰⁰. את ניצולו של האלון לבורסקאות ניתן למצוא גם בימינו בסביבות חברון. אחד ממעבדי העורות ידע לציין בפניו, שעד תחילת המאה השתמשו באוג בעיקר לעיבוד עורות עזים בשיטת ה"בבוק"¹⁰¹.

אזכור האוג בשמות מקומות בארץ-ישראל

חקר שמות מקומות, השתמרותם ומשמעותם הוא בעל חשיבות רבה, בעיקר בכל הקשור לגיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל. שמות יישובים רבים לקוחים משמות צמחים¹⁰². שמות המקומות המאזכרים את האוג-סומאק יכולים לסייע בהערכת תפוצתו וחשיבותו של צמח זה ביישוב הארצישראלי בעת העתיקה.

בראש ובראשונה יצוין, שבסוריה נמצא הר גדול הנקרא ג'בל סומקה, ומקורות מימי-הביניים מייחסים את שמו לאוג הבורסקאים הגדל שם לרוב¹⁰³.

ליד מעלה גדעון, בעלייה לחרמון (213.300), מצויה פסגה רמה המכונה סומאק. ואכן מקום זה מהווה כיום את אחד המוקדים העיקריים של גידול אוג הבורסקאים בארץ.

ברמת הגולן, בדרך בין ווסט למסעדה (284 218), קיימים שרידי כפר ערבי – סומאקה. במקום זה אמנם לא גדל כיום אוג הבורסקאים, אך במקומות אחדים ברמת הגולן, בעיקר באדמות הבזלת והטוף, ניתן למצוא את אוג הבורסקאים כמרכיב חשוב ולעתים עיקרי בצמחייה¹⁰⁴. בהקשר זה יש להזכיר את עדותו של שומאכר, לפיה עד שנת 1888 השתרע חורש עם שלטון של אוג הבורסקאים עד הר שיפון במערב ועד יער אודם

הרמב"ם, פרקי משה, מאמר 22, 61; הרמב"ם בפירושו למשנה פאה א, ה'; דמאי א, א.

ראה הערה 27, 201. *ibid.*;

ראה הערה 38, Perrot, *ibid.*, 1. א-ג.

ירושלמי שביעית ל"ז, ע"ב.

פאה א, ב.

שם, ח.

חומר מייצב - כדי שהצבע ייקלט באריג יש צורך במקרים רבים לעשות פעולת הכנה - צריכה. חומרים רבים משמשים כחומרים מייצבים - מקבעים, ובעזרתם הצבע נקלט.

ראה הערה 38, שם; עמ' 713.

ראה הערה 5, *ibid.*

הרשברג, א"ש. תרפ"ד. חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד: הארג ותעשיית הארג. ורשה: עמ' ר"ס.

Levey, M. 1959. *Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia*: p. 112; Leuchs, J. ch. 1829. *Traite complet des proprietés de la préparation et l'emploi des matières territoriales et des couleurs*. Paris. *ibid.*, 47. ראה הערה 47.

אביצור, ש'. 1976. אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי העבודה ומתקני ייצור בארץ-ישראל. ירושלים: עמ' 178, 36.

אביצור, ש'. 1988. מבחר מאמרים בידענות ארץ-ישראל, תהליכי ייצור ואולדות חיים. ירושלים - תל-אביב: עמ' 245.

תוספתא דמאי פ"ה, י"ז.

קראוס, ש'. תש"ה. קדמוניות התלמוד ב'. תל-אביב: עמ' 93.

גטרייך, ג' ואחרים. תשמ"ב. הפקת צבעים מצמחים לצביעת צמר לפי מסורת יהודי כורדיסטאן. דף ירוק. החברה להגנת הטבע.

ראה הערה 17, שם.

ראה הערה 9, 92. *ibid.*

משנה פאה א, ה. אומרו עיבוד הערות הוא, כנראה, תוספת של המתרגם מעברית לעברית בימי הביניים.

ראה הערה 22, שם.

ראה הערה 23, שווארץ, שם; עמ' ש"ב.

אלברדי, ע'. 1980. נוהת אלגאנס פי מאחסן אלשאם. בירות: עמ' 202 (בערבית).

גיל, מ'. תשמ"ג. ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה ג. תל-אביב: עמ' 187-188; עור ראה: עמ' 201.

משנה שבת ז, ה.

ראה הערה 156, 4. Singer, *ibid.*;

ראה הערה 13, 186-187. 5. *ibid.*;

עראף, ש'. 1956. ניצול עצי היער בכפר הערבי. טבע וארץ ז': עמ' 176;

ראה הערה 70, אביצור, 1976, שם; עמ' 167.

אביצור, ש'. 1970. אוג הבוסקאים. בתוך: אבישר, ע' (ע'). ספר הברון. ירושלים: עמ' 84-85.

אליאב, א'. 1981. על השימושים באלונים בבוסקאות ושאר שימושים באלונים באזור הגליל, הגלעד והשומרון. רת"ם 2: עמ' 30.

להשוואה, ראה הערה 4, 155. Singer, *ibid.*;

בשיטת "הבקבוק" נהגו לחבר את קצוות השלחים ובכך יצרו מעין גליל לתוכו הוכנסה תמיסת אוג מרוכזת.

על היישובים ושמותיהם ראה למשל: אהרוני, י'. תשכ"ג. ארץ-ישראל בתקופת המקרא. גיאוגרפיה היסטורית. ירושלים: עמ' 86-108.

רעיון דומה פורסם לאחרונה בקשר לעצי האלה בתוך: כסלו, מ'. 1987. התייחסות לעצי האלה בשמות גיאוגרפיים במרחב הקרוב. רתם 22: עמ' 106-100.

ראה הערה 32, שם; עמ' 21, 2.

אלקוויני, ז'. 1969. את'אר אלבלילאר ואחי'באר אלעבאר. בירות: עמ' 207 (בערבית).

ראה הערה 3, דנין, שם; עמ' 163; ויזל, שם; עמ' 126.

ישראל, ע'. 1979. בקעת בית הכרם ויישוביה במערבו של גליל. חיפה: עמ' 48.

שם; עמ' 47, עור ראה מפה (עמ' 50) בחלק הצפון-מערבי.

על ממצאי סומקה ראה:

דר, ש'. תשמ"ז. חורבת סומק - עיירה יהודית בכרמל. בתוך: שורר, י' (ע'). הכרמל - אדם וישוב. לקט מאמרים. תל-אביב: עמ' 68-79.

לדוגמא:

Conder, C.R. 1885. *Tent Work in Palestine*. London: p. 105;

ראה הערה 27, 200. *ibid.*;

אילן, צ'. תשל"ו. 78 טיולים ברחבי ישראל. תל-אביב: עמ' 120;

וילנאי, ז'. תשל"ו. סומאק, סומאקה. אריאל. אנציקלופדיה לידענות ארץ-ישראל. תל-אביב: טורים 5349-5347.

זהרוני, מ', וגר, א'. תשל"א. למטטיל בכרמל. ירושלים: עמ' 99.

Heuze, G. 1859. *Les Plantes Industrielles*. Paris: pp. 282-284.

Robertson, M. 1973. *Dyes from Plants*. New York: p. 60.

על המסחר בתקופה זו ראה: פראוור, י'. תשל"ו. הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית. ירושלים: עמ' 468-482.

גיל, מ'. תשמ"ג. ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה ג. תל-אביב: עמ' 187-188, 200.

הראובני, א"יה. תשר"ב. מצמחי המשנה, האוג - זורתו ושמותיו. סיני ל"א: עמ' ק"ד-ק"יא.

Plinius, *Naturalis Historia*, 24, 93.

כך לדוגמא: בבלי בבא מציעא נ"ח ע"ב; בבא בתרא פ"ד ע"א ועוד.

למשל: משנה מעשרות א, ב; כלים כ"ו, ג'.

ראה הערה 8, שם.

Dalman, G. 1928. *Arbeit und Sitte in Palästina* 1-2. Gütersloh: p. 541, note 8.

ראה הערה 8, הראובני, שם.

שמואל ב' כ"ג, 11.

השווה: הרטום, א"ש. תשי"א. אגא. אנציקלופדיה מקראית א': טור 70.

משנה דמאי א, א.

אלוני, נ'. תשמ"ז. מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון. ירושלים: עמ' 146.

אסף, ש'. תשר"ב. תשובות הגאונים (מכתבי יד שבגנוי קמברידג'). ירושלים: עמ' 174.

הרמב"ם (מהדורת י' קאפח) בפירושו המשנה בדמאי א, א.

י' תנחום הירושלמי, ערך: אוג.

אלג'אמע - המאסה (מילון עברי-ערבי). תשמ"ח. ירושלים: עמ' 8.

הערוך השלם, ערך: אג.

אשתורי הפרחי, תקכ"ז. כפתור ופרח. מהדורת לונץ. ירושלים: עמ' תפ"ב;

שווארץ, י'. תרפ"ט. ספר תבואות הארץ. מהדורת לונץ. ירושלים: עמ' שצ"ב.

גלבוע, ד'. 1974. מילון אנציקלופדי טבע וחקלאות. תל-אביב: ערך קרנית.

מעשרות א, ב'.

ראה הערה 17, שם.

Löw. I 1926. *Die Flora der Juden* I. Leipzig: p. 201.

פאה א, ה'. עור עיין: דמאי א, א; מעשרות א, ב.

ראה הערה 2, 200. *ibid.*;

I-khusrau, N. 1971. *The Library of the Palestine Pilgrims Text Society* 4 New York: p. 53.

מוקדסי: 1906. אחסן אלתקסים פי מערפת אלאקאליום. לייזן: עמ' 181 (ערבית. מהדורת De Goeje).

יאקות. 1870. מעגים אלבלילאן ד'. ליפציג: עמ' 1005 (ערבית. מהדורת Wüstenfeld).

נויירי. 1931. נהיאת אלארב פי פוןן אלארב ח'. קהיר: עמ' 260 (בערבית).

Risciani, P.N. 1931. *Documenti e Firmani Gerusalemme*: pp. 174, 180.

ראה הערה 9, 53, 9. Plinius 13, 53.

פאה א, ה'.

פליקס, י'. תשכ"ג. החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. ירושלים: ראה מבוא.

מעובד לפי:

Dictionnaire pittoresque d'histoire naturelle. 1839. Paris; ראה הערה 4, Heuze *ibid.*;

Perrot, En. 1943-1944. *Matières Premières usuelles du renge végétal*. Paris.

לונץ, א"מ. תרמ"ט. צמחי ארץ הצבי ג. ירושלים: עמ' 182-183.

ציוקב, ב'. 1952. אוצר המצומים. הרצליה: עמ' 714.

משנה כלים כ"ו, ג. מאחר שהכפפות שימשו כלי קיבול - הן קיבלו שומאה.

ראה הערה 8, הראובני, שם.

ראה הערה 4, Heuze, *ibid.*

ראה הערה 13, 187, 5. Dalmen, *ibid.*;

ראה הערה 4, *ibid.*

ראה הערה 38, Perrot, *ibid.*;

ראה הערה 40, שם; עמ' 714.

Persoz, J. 1840. *Traite théorique et pratique d'impression des tissus* 1. Paris.

ראה הערה 38, Perrot, *ibid.*;

Enciclopedia Italiana 32 (1950). Roma: p. 124.

תוספתא משחיין ג, ט; ע"ז ד; יא; הרמב"ם, הלכות טומאת אוכלין פט"ז, ז'.

ראה הערה 22, שם.

אבן פצל אלה אלעמרי. 1924. מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעמרי. קהיר: עמ' 171 (בערבית. מהדורת אחמד זכי באשא).

עבד אלטיף אלגברדי. 1965. כתאב אלעפארה ואלעתבאר. לונדון: עמ' 47 (בערבית).

ראה הערה 17, שם.

למשל: תהילים ס"ט, ע"ג, 22; ע"ג, 21; משלי י', 26; כ"ה, 20; בבלי בבא מציעא פ"ג, ע"ב.

Gera, D. 1985. Tryphon's Sling Bullet from Dor. *IEJ* 35: p. 161.

ראה הערה 2, Zohari, *ibid.*

בספר סמי המוות והרפואות כנגדם.

מקורות האיורים

איור 1: ראה הערה 2.

איורים 6-2: צילם - זוהר עמר.

איור 3: אבן פצל אלה אלעמרי. 1989. מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעמרי. מהדורת פואד סובן 20-21. פרנקפורט-מיין: עמ' 112.